

Descartes jobb és bal szeme, avagy a karteziánus kettőslátás egysége

Schmal Dániel Descartes-monográfiájáról

Schmal Dániel: *A kezdet nélküli kezdet – Descartes és a karteziánizmus problémái*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012. 301 oldal

A Descartes-ról szóló filozófiatörténeti művek esetében ma már szinte kötelező feladat imposztorként leleplezni a kézikönyvek Descartes-ját, és helyette bemutatni azt az igazi Descartes-ot, aki – és a filozófiatörténész tetszés szerint válogathat a lehetőségek közül – *nem* volt se dualista, se racionalista, se közvetett realista, se a filozófiát minden szorosabb előzmény nélkül megújító lángelme. Lehetne még tovább sorolni azokat a lehetséges pontokat, ahol a filozófiatörténésznek jó esélye van egy könnyű cáfolatra. Jómagam viszont, aki csak alkalmanként olvasok – afféle műkedvelőként – Descartes-ról szóló tanulmányokat, mindig megdöbbenek két dologon. Egyrészt, hogy miként lehetséges az, hogy a rögzült Descartes-mítosz ennyire távol áll a valóságtól. Másrészt pedig azon, hogy miután elolvastam a leleplező tanulmányokat, amikor az *Elmélkedésekre* vagy az *Értekezésre* irányítom tekintetemet, ismét nehezemre esik kételkedni abban, hogy Descartes egy radikális, szélsőségesen dualista és racionalista filozófiai újító volt, aki – mert néhány tanulmány elolvasása után azért kénytelen az olvasó másként tekinteni ezekre a szövegekre – minden zsenialitása ellenére többet köszönhet elődeinek, mint amennyi ebből első olva-

satra nyilvánvaló. Nem csoda, hogy talán még a kutatók sem tudnak szabadulni attól a gondolattól, hogy Descartes sokszor egyszerűen túl opportunistá volt ahhoz, hogy leveleiben és kisebb jelentőségű írásaiban következetesen felvállalja az *Elmélkedésekben* és az *Értekezésben* szereplő alap gondolatok kényelmetlen konzekvenciáit, mert tartott az egyházi és világi hatóságoktól.

Schmal Dániel *A kezdet nélküli kezdet – Descartes és a karteziánizmus problémái*¹ című monográfiájának fő tézise, ami átível a tizenhárom, sokszor nagyon is különböző témájú, önmagában is megálló Descartes-fejezeten, magyarázatul szolgál az előbb említett szerencsétlen hatástörténeti tényre. Schmal szerint Descartes olvasóinak túlnyomó többsége, még kortársai és későbbi kutatói sem vették eléggé figyelembe, hogy a descartes-i filozófia már mindig is jóval több volt, mint a világos

¹ Érdekes, hogy a könyvön két cím is szerepel, vélhetően figyelmetlenségből, hiszen az alcím a belső borítón már *Descartes és a karteziánizmus problémája*. Ez azért is bosszantó hiba, mert a könyv egyébként nagyon kevés elírást tartalmaz, valamint Schmal Dániel mindvégig gördülékenyen használja a magyar értekező próza nyelvezetét, ami nagyban megkönnyíti a mű befogadását.

és elkülönített ideák módszeresen megismert és egymás mellé rendelt rendszere, s kezdete jóval messzebbre nyúlik, mint a cogito-tétel vagy akár az érzésekben való radikális kételkedés. Bár az *Értekezés* életrajzi jellegű szakasza erősen stilizált, sőt, helyenként fiktív, mégis közvetetten kulcsot adhat a sok helyen ellentmondásosnak tűnő descartes-i szövegekpuszhoz. Ahogy Descartes maga fogalmaz, elhatározta, hogy egyszer az életben mindent föl kell forgatnia, s az alapoktól újrakezdenie, ha valami szilárdat és maradandót akar létrehozni a tudományok területén. Ez a gesztus, ennek az „egyszer az életben” történő cselekedetnek az elhatározása Schmal szerint döntő pont a descartes-i filozófiában, mert ez köti össze a descartes-i filozófia egészét azzal a részével, amit a legjobban ismerünk: a mechanikai tudományok megalapozásának kísérletével.

Éppen a „kísérlet” a másik fontos kulcsszó, amit Schmal interpretációjának középpontjába állít. Az úgynevezett szkeptikus érvektől kezdve a cogito-tételén át a külvilág létezésének bizonyosságáig terjedő gondolatmenet egy ellenőrzött és irányított térben zajlik le, ami úgy van berendezve, hogy a legalapvetőbb, világosan és elkülönítetten belátható igazságok bukkanjanak fel benne. Ez ahhoz hasonlatos, mint a természetkutató eljárása, amely a következő lépéseket tartalmazza:

1. Eszközeit a kívánt cél elérése érdekében válogatja össze. Érdemes felfigyelnie arra – miként Schmal érvel mellette –, hogy Descartes nem használja föl szkeptikus érveként, de még gondolat-kísérletképpen sem az örültség problémáját, pedig maga utal rá, hogy bizonyos szempontból hasonlatos az általa ténylegesen használt argumentumokhoz.
2. Előre meghatározza kísérletének főbb szakaszait. Descartes az őt (latens) ateizmussal vádoló kritikákra úgy válaszol,

hogy rámutat, mindenkinek, aki olvasta az *Elmélkedéseket*, látnia kell, hogy a szerző csak olyan problémákon halad keresztül, amelyekről előre tudja, hogy az *Elmélkedésekben* megjelenő módszerekkel megoldást lehet rájuk találni.

3. Különböző technikákkal nemcsak létrehozza, hanem fönn is tartja a kísérlet mesterséges terét, akárcsak a természettudós a vákuumot, amely hozzásegítheti ahhoz, hogy nagyon is speciális természeti folyamatokat figyeljen meg. A metafizikai vizsgálódásokba belekezdő szuverén, szabad én nemcsak a kezdet kezdetén teremti meg a világos és elkülönített ideák észlelésének a feltételeit, hanem később is kontrollálja, hogy mikor érdemes az egyik kérdéstről a másira áthaladni. Schmal ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az elmélkedés nem egyszerű játék vagy fikció, ahol a meditáló mindent a kezében tart. Valódi megismerési folyamatok játszódhatnak le a szuverén én által fönntartott térben, ahol az ő koncentrációja csak megadja a lehetőséget arra, hogy a világos és elkülönített ideák felragyogjanak, de azok ellenállhatatlan kisugárzásukat nem magának a gondolkodónak köszönhetik.

Schmal azzal, hogy kontrollált kísérletként értelmezi Descartes elmélkedéseit, mintegy kötelezi magát arra, hogy meghatározza, mi is egészen pontosan az a projekt, amibe ez a filozófiai kísérlet illeszkedik. Schmal nem marad adós ezzel, s állítása szerint Descartes egyedülálló vállalkozása, hogy „egyszer az életben” felforgat mindent, sőt maga a mechanikai természettudomány is arra irányul, hogy kialakítsa azt a diszpozíciót, avagy jellemet, amely az egyént képessé teszi rá, hogy minden szituációban a lehető legmegfelelőbb döntést meghozza. Itt kell megemlíteni, hogy a descartes-i filozófia egyik legfontosabb

felismerése, hogy a hétköznapi szituációkban nem áll módunkban csak és kizárólag a világosan és elkülönített ideákra támaszkodni, a racionalitásnak be kell érnie egyéb támpontokkal. És éppen azok a támpontok válnak ilyenkor jelentőssé, amelyeket egy jól meghatározott célból kifolyólag Descartes az elmélkedések ideje alatt elutasított: a megszokás, a tekintély, a fogalmilag nem átvilágított intuíciók, valamint a csupán bizonyos valószínűséggel bíró vélekedések. Míg a meditáció folyamán küzdeni kellett ezek ellen, addig a mindennapi életben támaszkodni kell rájuk. Ezért lehetséges, hogy bár az *Elmétkedések* és az *Értekezés* nagy részében a tekintélynek csupán egy negatív fogalma kerül elő, addig másutt Descartes (például az *Elmétkedések* híres előszavában, ahol a Sorbonne doktorait szólítja meg) a tekintélynek egy pozitív fogalmával dolgozik. Schmal nem tagadja, hogy Descartes gyakorlati megfontolásokat is figyelembe vesz, amikor eldönti, a tekintélynek melyik felfogását helyezi előtérbe. A Sorbonne doktorainak írt levélben Descartes tudatosan a tekintély pozitív felfogását használja, ami úgy tekint a híres egyetem képviselőire, mint akik egy olyan intézményt szolgálnak, amely a múltban már valószínűleg – máskülönb honnan származna az egyetem tekintélye – sok igaz felismerés terjedését segítette elő azzal, hogy ezeket pártfogásába vette. Kétségkívül, Descartes a doktoroknak írt levélben az egyetem és a tekintély egy idealizált felfogására támaszkodik, hiszen szeretné megnyerni a doktorok tényleges pártfogását, de ezt éppen azért teszi, mert úgy véli, a tekintélynek üdvös szerepe lehet az igazság terjesztésében és képviselésében. Schmal szerint így a tekintély különböző oldalait hangsúlyozó Descartes nem opportunistá, hanem egy olyan filozófus, aki világosan megkülönböztette a cselekvés különböző dimenzióit (metafizikai gondolkodás, politika, természettudomá-

nyos diskurzus stb.), valamint felismerte azt, hogy egy filozófiához annak elfogadtatása is szervesen hozzátartozik. Ugyanakkor az igazság elfogadtatása érdekében soha nem merészkedett olyan messzire, hogy ellentmondjon annak a filozófiának, amelynek igazságáról minél több embert meg akart győzni.

Az *Elmétkedés* és az *Értekezés* helyi értékének illetéknéppen való felfogása nemcsak a descartes-i tekintélyfogalom értelmezésében segíti Schmal, hanem ettől távolabb eső interpretációs problémák leküzdésében is. Az egyik legmeggyőzőbb hipotézise Schmalnak, hogy ugyan Descartes trialista volt, ami a test-lélek viszonyt illeti, azaz a test és a lélek szubsztanciája mellett elfogadta az embert is továbbbi szubsztanciaként mint a testnek és léleknek az egységét, mégsem véletlen, hogy a descartes-i vizsgálódások folyamán többnyire csak a test és lélek reális disztinkciójáról olvashatunk. Ugyanis, amíg a szuverén én fenntartja azt a fajta koncentrációt és gondolkodási teret, amiben a világos és elkülönített ideák leginkább megmutatkozhatnak, addig az ész egyedül a test és lélek különbségét tudja szemlélni. Ám amint a gondolkodó kilép ebből a közezből, és ismét a mindennapok világában cselekszik, éppen ellenkezőleg: a test és lélek reális különbsősége lesz az, ami nehezebben felismerhető, míg a test és lélek egysége lesz átérezhető olyan mértékben, hogy képtelenség benne igazán kételkedni. Schmal szerint Descartes úgy látta, hogy a test és lélek egységének pontos mértékét nem lehet teljességgel átvilágítani, egészen intelligibilissé tenni. Ugyanakkor a kettő egységének az érzete oly erős a cselekvés ideje alatt, hogy bár a természet-tudományos vizsgálódásokat nem érdemes erre az intuícóra építeni – ellentétben a test és lélek reális különbségével, hiszen ezt világosan és elkülönítetten be lehet látni –, mégis bizonyossá képes tenni azt,

hogy a test és a lélek mellett létezik a harmadik szubsztancia, az ember, ami megvalósítja a két előző szubsztancia egységét. Továbbá Descartes ezzel teljesen párhuzamosan gondolkodott a test és lélek interakciójáról. Akár az egységet, ezt sem lehet az elmélkedés mesterségesen fenntartott terén kívül értelmesen kétségbe vonni – ott is csak időlegesen, hiszen ezt a teret nem lehet az örökkévalóságig biztosítani –, habár az interakció pontos módját az ész fényénél nem lehet pontosan átlátni.

Egy másik probléma, amit szeretnék kiemelni, az az evidenciák determináló ereje és az emberi szabadság kapcsolata. Egyfelől az *Elmélkedésekben*, az *Értekezésben*, de más szövegekben is, úgy tűnik, hogy Descartes szerint, ha valamit világosan és elkülönítetten belátunk, azzal kapcsolatban nem tehetünk mást, minthogy igazként elfogadjuk. Másfelől Descartes, látszólag többször – különösen egyes jezsuita rendtagokhoz írott leveleiben – egyetért a szabadságnak azzal a libertariánus felfogásával, amit a korszakban éppen a jezsuiták vallottak magukénak, s amely szerint az emberi akarat végeredményben indifferens, s egyazon szituációban képes valamely alternatíva s annak ellenkezője mellett is dönteni. Schmal szerint a descartes-i filozófia ezen a ponton nem egészen világos, de a legvalószínűbb az, hogy Descartes a *clare et distincte* belátásokat ellenállhatatlannak tartja, így az emberi szabadság soha nem utasítja őket el. Viszont fontos megfigyelni, hogy a világos és elkülönített belátások csak akkor jöhetnek létre, ha az akarat kitartó munkával kialakítja és fenntartja a szükséges körülményeket, az emellett való döntésre pedig egyáltalán nem kényszeríti semmi. Így a hétköznapokban érvényesül a jezsuita indifferencia-tan, és közvetetten még az is az én szuverén döntésén múlik, hogy olyan helyzetbe kerül, amelyben nem tud ellenállni a számára feltárulkozó evidenciá-

ának. E szabadság létezésének evidenciáját nem egy világos és elkülönített belátás nyújtja, hanem például az az érzés, amelyet a háttérben megtapasztalunk, amikor a szuverén én saját belátása szerint uralja az ideákkal való szembenézés folyamatát.

Jól látható, hogy Schmal szerint mennyire fontos Descartes számára a gondolkodás temporalitása, az, hogy a gondolkodást végrehajtó ágens különböző időpontokban más és más szituációkban találja magát, s ennek megfelelően más és más kihívásokkal kell megbirkóznia. A gondolkodásnak ez a temporalitása és változó helyzete az alapja annak, hogy az ember kénytelen változtatni a különböző nézőpontok között, és a különböző időpontokban nem mindig ugyanazok a belátások és információk fontosak a számára. Schmal szerint a descartes-i filozófia eredetisége nem annyira a cogito-tételben vagy valamely más érv használatában rejlik, mert azok többnyire különböző kontextusokban már megjelentek valahol a filozófia történetében. Hanem éppen abban, hogy Descartes megértette a gondolkodás szituatív és temporális jellegét, s ennek megfelelően próbált olyan eljárásokat kialakítani, amelyek az ész leghelyesebb állásfoglalásához vezetnek. Ennek megfelelően a karteziánizmus legnagyobb újdonsága, hogy igyekszik a gondolkodás különböző területeit egymástól „küszöbökkel” elhatárolni, hogy mindig világos legyen, mikor melyik stratégiát érdemes követni.

Ám éppen ide kapcsolnám az egyik rövid kritikai megjegyzésemet. Schmal nem helyez különösebben hangsúlyt arra, hogy a gondolkodás más értelemben is temporális. Descartes szövegeinek értelmezése során kicsit mintha elsikkadna, hogy a francia filozófus gondolkodása folyamatos fejlődésen ment keresztül. Azt hiszem, Schmal minden egyes fejezetben első sorban egy egységes Descartes-kép kialakítására törekedett. Bár Schmal többször

kijelenti, hogy Descartes egyes esetekben nem fogalmazott egészen világosan (pl. a reprezentációk és az intencionalitás viszonyával összefüggésben), vagy hogy valamely megoldási kísérlete összességében nem tűnik kielégítőnek (például az eucharisztia problémájával kapcsolatban), de szinte soha nem olvashatunk arról, hogy Descartes megváltoztatta a véleményét. Akkor, amikor mégis ennek gyanúja merül föl, Schmal igyekszik megmutatni, hogy Descartes csak komplex véleményének egyik vagy másik aspektusát bontotta ki a különböző szövegekben. Például a descartes-i szabadságfogalom – olvasva a Schmal Dániel által citált idézeteket – valós fejlődésen ment keresztül, s úgy vélem, valamelyest elmozdulhatott a libertariánus szabadságfogalom felé; legalábbis Schmal – egyébként megfontolandó – érvei nem győztek meg ennek ellenkezőjéről.

Descartes gondolkodásának egysége azért is érdekes probléma, mert az értelmezők egészen másképpen viszonyulnak hozzá. Mind Schmal, mind Boros Gábor úgy véli, hogy egymással ellentétes megközelítéseket alkalmaz Descartes, csak míg Boros szerint ezek az ellentétes megközelítések ellentmondásossághoz vezetnek (pl. a mechanikai filozófia és a vallás – lásd Paár Tamás recenzióját), addig Schmal azt sugallja, hogy Descartes közben tartja ezeket az ellentétes megközelítéseket, mivel szuverén módon kijelöli a nekik kijáró területet, ahol érvényesülhetnek. Schmal szerint „az a reflektált és körültekintő attitűd, ahogyan Descartes a filozófiai gondolkodás lehetőségét megkonstruálja, a karteziánus racionalizmus egy máig vonzó mintáját szolgálja” (13). Azt hiszem, a mai Descartes-értelmező számára éppen az lehet az egyik legégetőbb kérdés, hogy Descartes-nak tényleg sikerült-e közben tartani a gyepelőt, hiszen ma sokszor úgy tűnik, hogy az egyik interpretációs eszköz, a természettudományoké, lassú, de biztos

expanziót hajt végre egyéb interpretációs keretek rovására. Nos, én úgy látom, hogy Descartes-nak nagyrészt még valóban sikerült a különböző interpretációs eszközöket korlátok között tartania, és ennek alapja az volt, hogy szilárdan hitt az ész megbízhatóságában. Csak igen korlátozott mértékben vette figyelembe, hogy a természettudományos gondolkodásmód ahhoz vezet, hogy a józan ész legalapvetőbb intuíciói is kétségessé válnak – nemcsak egy mester-séges térben, mint a meditáció folyamán, hanem a mindennapokra kiterjeszhető módon. Ennek fő oka azt hiszem az, hogy még nem láthatta, hogy a mechanikai filozófiával és a természettudományokkal milyen nagyhatalmú szellem szabadult ki a palackból. Van-e joga a szabad szuverén énnak – aki talán nem is létezik – korlátok közé szorítania azt a természettudományra építkező interpretációs módot, ami látszólag minden eddiginél jobban megvilágítja, hogy mit miért hiszünk? Elegendő-e vele szemben tekintélyre vagy a tekintéllyé emelt józan észre, érzésekre vagy intuíciókra hivatkozni? Aligha, s nagy kérdés, hogy a saját szituációinkban hogyan lehetne megismételni Descartes gesztusát, ami világossá teszi az egyes interpretációs mezők érvényességi körét.

Sajnos e helyütt nincs mód ismertetni mind a tizenhárom tanulmány tartalmát. Ennek oka többek között, hogy bár mind-egyiket áthatja a fent ismertetett Descartes-olvasat, sokszor egymástól távol eső területeit elemzik a francia filozófus gondolkodásának. A fent említett témákon kívül megjelenik Szent Ágoston és Descartes filozófiájának összehasonlítása, Gassendi és Descartes tudományfelfogásának összevetése is. Külön kiemelendő, hogy Schmal rámutat arra, hogy maga Descartes sem hitt a karteziánus színház létezésében, emellett elvetette a közvetett realizmust, ami azt állítja, hogy egyedül ideánkkal vagyunk közvetlen ismeretségben.

Éppen a témák ilyen széttartó jellege mellett külön dicséretes, hogy nemcsak a négy nagyobb összefoglaló cím tartja össze őket (tekintély, szkepszis, megismerés, metafizika), hanem a látásmód egységessége. Ez azért is meglepő, mert a kötetben szereplő tizenhárom fejezet közül öt már valamilyen formában korábban megjelent,² jöhetnek Schmal ezekbe a tanulmányokba is beszúrt olyan mondatokat, esetenként bekezdéseket, amelyek előre- vagy visszautalnak a kötet többi, újonnan írt részére. Ez dicsérendő, mivel a hasonló kötetek írói gyakorta nem veszik a fáradságot arra, hogy a kötet egységességét elősegítsék, csupán bíznak abban, hogy a tanulmányok „szelleme” majd helyettük elvégzi ezt a munkát. Ugyanakkor Schmal igyekezete is megtörik néha, ami zavaró apróságokhoz vezet. Például nincs egységesítve az, hogy a folyószövegben történő felsorolások esetében a szám a felsorolandó tétel előtt vagy után következik,³ ami könnyen megzavarhatja az olvasót.

Az ilyen apró hibák, vagy hogy esetleg nem minden részletben értünk egyet Schmal Dániel Descartes-interpretációjával, nem érintik azt a tényt, hogy Schmal *A kezdlet nélküli kezdlet* című könyvét egy olyan eredeti Descartes-olvasat hatja át, ami nagyon meggyőző, s nem csak Descartes-szakértők érdeklődésére tarthat számot, hiszen közvetve hozzákapcsolja Descartes filozófiáját korunk egyik nagy kérdésselvetéséhez. Nem tudom, hogy a valódi Descartes valaha lesz-e olyan népszerű és ismert, mint a kézikönyvek Descartes-ja (ez ügyben nem csak a filozófiatörténészeken múlik sok), de az biztos, hogy sokkal érdekesebb és inspirálóbb gondolkodó.

² Schmal Dániel az elsőől a negyedikig, továbbá a nyolcadik fejezetben a következő munkáit közli újra módosított formában:

Descartes és a daimón. *Világosság* 47/11–12. 2006. 123–129.

Lét, tudás, szeretet – A descartes-i 'cogito' előzményei Szent Ágoston gondolkodásában. *Világosság* 37/8. 1997. 71–80.

Tekintély és racionalitás – Megjegyzések az Augustinus–Descartes-hatás kérdéséhez. In: Boros Gábor – Schmal Dániel (szerk.): *Kortársunk, Descartes*. Budapest, Áron. 2000. 13–55.

A morális és metafizikai bizonyosság. Descartes és Gassendi az egyetemes képtelről. In: Schmal Dániel (szerk.): *Descartes, Kant, Husserl, Heidegger – Tanítványok írásai Munkácsy Gyula tiszteletére*. Budapest, Atlantisz. 2002. 217–230.

Az érzékelés nyelve a 17. században. *Magyar Filozófiai Szemle*. 51/1–2. 2007. 1–19.

³ Lásd pl. 45. és 60.